

CONCEPTE BIZANTINE ÎN INTERPRETARE RUSĂ. *TRANSLATIO IMPERII ȘI SIMFONIA*

Iuliana NIȚESCU

Within the medieval political framework, the Christian and roman elements are crucial for the recognition of the imperial status. This study aims to describe the Russian interpretation of two byzantine concepts related to these elements, namely *translatio imperii* and symphony. We argue that these concepts were integrated as an inherent part of the Russian culture, both by the political and ecclesiastical powers, and contributed to shaping the Russian understanding of the divine origin of the tsars' power.

In the attempt to place Russia in the sacred history of the world, a number of texts are developed in which Russia is portrayed as the ultimate destination for the imperial regalia, following the prophecy of the four empires from the biblical book of Daniel. By claiming the transfer and ownership of regalia, Russia becomes the final Christian empire and a new Rome. But as the power of the sovereign increases, the Church uses the concept of symphony between the two powers, in order to maintain its autonomy. The development of these concepts will be analyzed by comparing different written sources from the period.

Keywords: *translatio imperii*, symphony, Christian political theology, Moscow -third Rome, regalia, Ivan the Terrible

1. Introducere

Transformarea Rusiei într-un imperiu duce la necesitatea legitimării noului statut după modelul utilizat de celelalte puteri europene, anume prin legarea statului de ideea imperială prin principalele ei componente, teologia politică a creștinismului și moștenirea romană. În acest studiu vom analiza modul în care două concepte esențiale pentru atingerea acestui scop, *translatio imperii* și simfonia dintre politic și religios, sunt înțelese în spațiul rus în secolele al XV-lea și al XVI-lea.

Cel mai adesea, studiu influențelor bizantine asupra rușilor se referă la împrumuturile și relațiile directe de după creștinarea Rusiei Kievene și la preluarea intenționată a elementelor bizantine pentru construcția teoriei de Moscova, a treia Romă. În acest studiu urmărim modul în care cele două concepte de origine bizantină au fost utilizate în spațiul rus ca parte intrinsecă a relațiilor dintre puterea

politică și cea religioasă. În acest scop, vom analiza texte ale perioadei în care aceste idei sunt folosite, atât documente oficiale, cât și povestiri cu o circulație mai largă.

Translatio imperii are rolul de a plasa statul în ordinea lumii stabilită de divinitate. Istoria continuă a lumii, de la Facere până la Judecata de Apoi, cuprinde și istoria mundană, astfel că acest parcurs are o direcție de mers prestabilită, clară. Interpretarea istoriei prin profeția celor patru imperii apropia lumea de sfârșitul promis, deoarece imperiul creștin era deja cel de-al patrulea, ultimul. De aici rezultă necesitatea de a păstra acest imperiu, chiar dacă evenimentele politice par să infirme existența sa. Imperiul poate fi păstrat prin transmiterea lui de la o entitate politică la altă, așa cum prima Romă a fost transferată la cea de-a doua, Constantinopolul. Acest act de *translatio imperii* nu se baza pe formule politice, ci pe binecuvântarea divină și sinceritatea credinței creștine din teritoriul respectiv.

Odată transferat imperiul, simfonia negociază raportul dintre politic și religios și funcționează, dacă putem spune așa, ca o primă tentativă de separare a puterilor în stat, deoarece teologia politică a vremii vede puterea politică de aceeași origine cu cea religioasă, dar cu atribuții diferite. Suveranul și mitropolitul lucrează împreună pentru bunăstarea poporului pe care Dumnezeu l-a dat în grija lor, dar cu prerogative delimitate și respect reciproc.

2. Originile bizantine

2.1. *Translatio imperii*

Când împăratul Constantin decide fondarea unei noi capitale a Imperiului Roman apare și nevoia legitimării simbolice a acestei mutări, chiar dacă ea nu semnifică o transmitere a puterii imperiale propriu-zise. Noul oraș, Constantinopol, primește încă de la început titulatura de „nouă Romă”¹, iar aici sunt transferate simboluri ale conducerii precum instituția senatului sau obiecte concrete din Roma. Un astfel de obiect este Palladium, statuia zeiței Atena care era percepută drept garanția securității orașului. Originea ei era una divină, legenda spunea că a căzut din cer în Troia, unde a devenit obiect de venerație. Deoarece proteja orașul, Odiuseu și Diomedea au reușit să o scoată din cetate, iar Troia a căzut în mâinile

¹ Printre primele atestări ale titlului se numără un discurs din 357 al lui Themistus, ambasador la curtea lui Constantin al II-lea, sau lucrările Sinodului ecumenic de la Constantinopol, din 381. ((Lucy Grig, Gavin Kelly, *Two Romes. Rome and Constantinople in Late Antiquity*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2012, p. 11).

grecilor abia după acest moment. Statuia ar fi fost recuperată de Enea, care a dus-o la Lavinium, de unde a ajuns la Roma, pentru ca apoi să fie mutată în Constantinopol, în forumul lui Constantin¹.

Titlul de imperial a devenit motiv de dispută între Imperiul Bizantin și Europa occidentală odată cu încoronarea lui Charlemagne de către papa Leon al III-lea. Pentru că nu puteau exista doi „împărați romani” conform teologiei politice a evului mediu, papa a profitat de conducerea împărătesei Irina la Constantinopol și, considerând tronul vacant, îl încoronează cu titlul de împărat pe Charlemagne la 25 decembrie 800. Primirea titlului imperial nu se limitează doar la ceremonie, ci este necesară și o plasare a noului împărat în cadrul succesiunii romane. Cu permisiunea papei, Charlemagne ia marmură din palatul lui Teodoric de la Ravenna, pe care o folosește la construcția capelei castelului său din Aachen².

După fărâmițarea Imperiului Franc, Otto I primește titlul de împărat și fondează astfel Sfântul Imperiu Roman German. Atât francii și germanii, cât și bizantinii se foloseau de ideea de *translatio imperii* pentru a-și justifica folosirea titlului imperial. Argumentul bizantin s-a dezvoltat mai ales în contextul încoronării lui Otto I și se baza pe mutarea capitalei la Constantinopol, alături de cele mai importante instituții romane, senatul și armata³. Pentru bizantini, mutarea capitalei nu era percepută ca o ruptură între prezentul creștin și trecutul Imperiului Roman, ci se vedeau în continuare a fi Imperiul Roman. În mediul catolic se considera ca papa avea puterea de a transfera titlul imperial și astfel s-ar fi realizat tranferul dinspre bizantini. Pornind de la argumentul bizantin, rușii vor folosi *translatio imperii* pentru a justifica utilizarea titlului de „țar”.

Conceptul de *translatio imperii* este tipic gândirii medievale, care nu face o diferențiere netă între istoria sacralizată și istoria mundană, ci timpul este văzut ca un moment al eternității. Transferul de putere printr-o succesiune de imperii pornea de la exegeza lui Orosius la *Cartea lui Daniel*, mai exact, la visul lui Nabucodonosor

¹ Sarah Bassett, *The Urban Image of Late Antique Constantinople*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, p. 69.

² Beat Brenk, *Spolia from Constantine to Charlemagne: Aesthetics versus Ideology*, „Dumbarton Oaks Papers”, vol. 41, Studies on Art and Archeology in Honor of Ernst Kitzinger on His Seventy-Fifth Birthday, 1987, pp. 108-109.

³ D.M. Nicol, *Byzantine political thought*, în *The Cambridge History of Medieval Political Thought c.350-c.1450*, J.H. Burns (ed.), Cambridge University Press, Cambridge, 2007, p. 59.

tălmăcit de către Daniel. Puterea imperială ar fi trecut de la un imperiu la altul (Babilonian, Pers, Macedonean, Roman), iar forma sa ultimă ar fi imperiul creștin (de fapt, Imperiul Roman creștinat). Transferul de putere politică era dublat și de un transfer de cultură și cunoaștere, *translatio studii*¹. Astfel, nu putea exista decât un singur centru, atât politic, cât și cultural.

2.2. Simfonia

Începând cu împăratul Constantin cel Mare, Imperiul Roman devine imperiu creștin, iar ideile politice capătă o interpretare nouă și un sens escatologic. Relația dintre puterea politică și noua autoritate religioasă trebuie definită, situație care duce la apariția conceptului de simfonie între puteri. Originea oricărei autorități pe pământ nu poate fi decât Dumnezeu, iar împăratul este alesul său, după modelul biblic. Astfel, cele două puteri de origine comună trebuie să conlucreze pentru binele poporului, iar simfonia indică modul în care această conlucrare trebuie să se producă.

Poate cea mai importantă exprimare juridică a simfoniei se regăsește în codul de legi al lui Justinian, mai exact în Novela 6², unde se formulează distincția *sacerdotium* și *imperium*, alături de rolul împăratului în medierea celor două. *Sacerdotium* și *imperium* sunt definite ca daruri divine complementare, *imperium* având în grijă problemele terestre, iar *sacerdotium* aspectele divine. Simfonia dintre cele două puteri este esențială pentru bunăstarea poporului, iar împăratul are datoria de a supraveghea această armonie³.

There are two major gifts which God has given unto men of His supernal clemency, the priesthood and the imperial authority—*hierosyne* and *basileia*; *sacerdotium* and *imperium*. Of these, the former is concerned with things divine; the latter presides over the human affairs and takes care of them. Proceeding from the same source, both adorn human life. Nothing is of greater concern for the emperors as the dignity of the priesthood, so that priests may in their turn pray to God for them⁴.

O teoretizare a simfoniei din perspectiva Bisericii îi aparține patriarhului Fotie, în *Epanagoge*: „The temporal power and the priesthood relate to each other as

¹ Jacques LeGoff, *La civilization de l'Occident médiéval*, Flammarion, Paris, 2008, pp. 140, 145.

² Novelele sunt adăugiri ulterioare la *Codus juris civilis*.

³ Steven Runciman, *Teocrația bizantină*, Nemira, București, 2012, p. 64.

⁴ Petros Vassiliadis, 'Orthodox Christianity', In *God's Rule. The Politics of World Religions*, ed. J. Neusner. Washington, DC: Georgetown University Press, 2003, p. 99.

body and soul; they are necessary for state order just as body and soul are necessary in a living man. It is in their linkage and harmony that the well-being of a state lies"¹. Deși textul nu a fost adoptat ca document oficial al imperiului², el este important pentru a vedea cum aceasta relație dintre puteri era percepută în cadrul Bisericii.

Simfonia nu a reprezentat o teorie politică elaborată și aplicată constant în Imperiul Bizantin, ci a fost mai degrabă o aspirație de atins³. Sprijinul reciproc al puterilor nu înseamnă și un amestec de roluri, se încearcă o delimitare. Fiecare are propriile legi și propriile aspecte pe care trebuie să le gestioneze, statul nu este condus după legile Bisericii, și nici Biserica după legile statului. Ele acționează împreună, pe paliere diferite, pentru a contribui la atingerea unui scop comun, statul să mențină supraviețuirea sistemului politic al imperiului creștin până la a doua venire a lui Hristos, iar Biserica să se preocupe de viața spirituală a comunității și obținerea mânturirii⁴. Ca ideal, simfonia evocă conceptul biblic al binecuvântării divine date suveranului, dar condiționată de credința acestuia⁵.

3. Moscova, a treia Romă sau *Translatio imperii*

Dezvoltarea ideilor creștine despre puterea politică dau conceptului de *translatio imperii* o relevanță în primul rând escatologică, și abia apoi politică. Dacă Imperiul Roman creștinat este ultimul imperiu de dinaintea Judecății de Apoi, el nu poate dispărea, chiar dacă în plan mundan așa pare. Dispariția imperiului ar crea dezordine în relația microcosmos-macrocosmos. Din perspectivă politică, momentul 1453 însemna tocmai dispariția imperiului, fapt care lăsa deschisă calea altor teritorii ortodoxe să revendice moștenirea creștină a Imperiului Roman.

Conceptul nu era necunoscut în lumea slavă, fusese utilizat încă dinainte de căderea Imperiului Bizantin de către conducători sârbi și bulgari care revendicau

¹ *Idem.*

² Lucian N. Leuștean, *The concept of symphonia in contemporary European Orthodoxy*, „International journal for the Study of the Christian Church”, vol. 11, nr. 2-3, 2011, p. 191.

³ John Anthony McGuckin, *The Orthodox Church. An Introduction to its History, Doctrine, and Spiritual Culture*, Blackwell, Malden-Oxford, 2008, p. 391.

⁴ Leuștean, *op. cit.*, p. 189.

⁵ McGuckin, *op. cit.*, p. 395.

titlul de țar. O traducere bulgară a cronicii lui Constantin Manasses înlocuiește Constantinopolul cu Târnovo în contextul transferului de putere dinspre Roma¹. Astfel, dezvoltările ruse ale ideii de *translatio imperii* nu sunt singulare.

În Rusia, această idee a fost afirmată și consolidată prin apelul la povestiri, care urmează prin tematica lor profeția celor patru imperii și plasează Rusia în punctul ultim al profeției. Pentru a exemplifica acest tip de scrieri am ales *Povestirea despre Babilon*, *Povestirea despre mitra albă din Novgorod* și *Povestirea despre cnejii de Vladimir*, deoarece imaginea lor de ansamblu oferă un ciclu complet al transferului.

Transferul de putere imperială, în acest caz, se realizează prin obiecte învestite cu puteri politico-religioase: regalii și mitra episcopală. Prezența lor într-un oraș sau altul semnifică protecția divină și corectitudinea credinței de acolo. Când aceste atribute sunt amenințate, obiectele sunt transferate către un nou oraș, care va prelua rolul de centru al lumii creștine.

Povestirea despre Babilon prezintă drumul coroanelor regale de la Babilon în lumea creștină. Împăratul bizantin Vasile poruncește către trei trimiși, printre care și un rus, să meargă la ruinele vechiului Babilon pentru a aduce „semne” de la cei trei tineri iudei aruncați în cuptorul încins de către Nabucodonosor. Cei trei găsesc mormintele sfinților și vor să ia o cupă de aur de acolo, ca semn, însă o voce îi trimite în palatul împăratului, să ia semnul pe care îl căutau. În palat găsesc două coroane, a lui Nabucodonosor și a împărătesei sale, iar alături de ele o scrisoare care spunea să fie duse împăratului Vasile și împărătesei Aleksandra. Trimișii ajung la împărat cu regaliile, iar patriarhul le va folosi pentru a-l încorona².

Chiar dacă povestirea face referire strict la transferul din Babilon spre Imperiul Bizantin, apar și trimiteri la drumul următor, cel spre Rusia. Dorința inițială a împăratului de a trimite sirieni creștini după semn nu poate fi îndeplinită deoarece era nevoie de trimiși din neamuri diferite, căci inscripția care marca mormântul sfinților era scrisă în trei limbi, inclusiv în rusă. Autorul oferă indicii spre viitorul regaliilor prin aceste detalii și pregătește astfel introducerea Rusiei în profeția imperiilor lumi. Este importantă de remarcat și apariția tinerilor iudei, ceea ce indică popularitatea de care se bucura această carte biblică. *Povestirea despre Babilon* nu este unică în perioadă, ci s-a dezvoltat o întreagă serie de scrieri despre

¹ Cyril Toumanoff, *Moscow the Third Rome Genesis and Significance of a Politico Religious Idea*, „Catholic Historical Review”, vol. 40, nr. 4, Jan., 1955, p. 434.

² *Skazanie o Vavilone*, Podgotovka teksta, perevod i komentarii N.F. Droblenkovi, <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4973> accesat 26.06.2015.

Babilon. Unele texte îl prezintă pe Nabucodonosor ca fiu al lui Solomon, întărind astfel legătura cu ideea de imperiu creștin, iar în alte variante împăratul Vasile le spune trimișilor exact ce să caute, sceptrul și coroana Monomahilor¹.

Firul transferului de regalii este urmat în *Povestirea despre cnejii de Vladimir*. Textul relatează istoria lumii de până la cneazul Vladimir Monomahul. Începe cu momentul biblic al lui Noe, vorbește despre Alexandru Macedon, dinastia ptolemeică și perioada lui Caesar. Odată cu apariția noului împărat universal Augustus, *Povestirea* se apropie de spațiul rus. Împăratul numește conducători pentru teritoriile pe care le avea sub stăpânire, iar în zona Vistulei îl trimite pe Prus, rudă a sa. Din acest punct, istorisirea caută puncte comune cu cronicile ruse. Când i se apropia moartea, Gostomișl, conducător în Novgorod, își sfătuiește curtenii să ceară conducător înțelept din Prusia. Astfel ajunge Riurik, alături de frații săi, la Novgorod. Apoi este menționat Vladimir cel Mare, urmaș al lui Riurik, și *Povestirea* trece la momentul central, cneazul Vladimir Monomahul și relația cu Bizanțul. Cneazul își amintește de succesul militar al strămoșilor săi în luptele cu Constantinopolul și își dorește să reînvie tradiția. După un atac al rușilor, împăratul bizantin Constantin Monomahul trimite o delegație la Vladimir, pentru a negocia pacea. Împăratul trimite crucea făcută din lemnul crucii lui Hristos, o coroană, o cupă a lui Augustus și multe alte daruri. *Povestirea* se încheie cu apostazia bizantinilor care au acceptat credința latinilor, astfel că rușii rămân singurii credincioși ortodocși².

Povestirea despre cnejii de Vladimir oferă o relatare este mult mai complexă decât în cazul transferului de regalii dinspre Babilon. Putem considera că reprezintă o maturizare a recepției conceptului de *translatio imperii*, deoarece integrează, uneori prin amănunte ce par neesențiale la o primă lectură, toate elementele necesare legitimării dinastiei riurikide, iar în acest scop urmează trei tipuri de modele legitimizează.

Prima parte a *Povestirii* oferă un model legitimator biblic, relatarea începând cu fragmente din viața lui Noe. Prin un astfel de început, textul se încadrează în mentalitatea medievală, care vedea istoria biblică și istoria umană ca un singur

¹ M.O. Skripil', *Skazanie o Vavilone grade*, „Trudî Otdela Drevnerusskoi Literaturi”, vol. 9, Akademia Nauk SSSR, Moscova, 1953, pp. 127-128.

² Rufina Petrovna Dmitrieva, *Skazanie o kniaz'iah Vladimirskih*, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moscova, Leningrad, 1955, pp. 171-178.

proces în desfășurare. Astfel, dinastia moscovită este pusă în legătură cu întreaga istorie a omenirii și devine parte a planului divin.

Al doilea mod de legitimare este apelul la moștenirea Imperiului Roman clasic, încă păgân. Legătura directă dintre Prus și primul împărat roman, Augustus, face referire la puterea imperială venită nemijlocit de la prima Romă, dar poate fi legată și de faptul că Hristos a trăit în timpul acestui împărat. Sublinierea descendenței din Augustus a lui Riurik, „Riurik, coborât din neamul țarului roman Augustus”¹, nu lasă loc de îndoială asupra legăturii directe Augustus-Prus-Riurik.

Al treilea model legitimator amintește de *Povestirea despre Babilon*, prin transferul de regalii, și leagă suveranul moscovit de Imperiul Bizantin și profetia celor patru imperii. De-a lungul textului apar referiri la acest transfer care a avut loc între toate imperiile universale, până la ruși. La încoronarea lui Augustus s-au folosit veșminte ale primului împărat al Egiptului, coroana regelui Indiei, adusă de Alexandru Macedon, mantia lui Felix, primul împărat universal². Un alt transfer legendar se produce în cazul Constantinopolului, căruia *Povestirea* îi atribuie ca întemeietor pe cel de-al doilea soț al mamei lui Alexandru cel Mare. Împăratul bizantin îi trimite lui Vladimir regalii care fac legătura cu toate modelele legitimizează prezente în *Povestire*. Crucea din lemnul crucii lui Hristos face legătura cu modelul biblic și rolul dinastiei în planul divin. Coroanei de pe capul împăratului bizantin nu i se specifică originea, și deși ar avea potențialul de a deveni simbol doar al transferului dinspre Constantinopol, pusă în legătură cu *Povestirea despre Babilon* face trimitere la transferul complet, de la primul imperiu universal la ultimul. Cupa lui Augustus trimite la originile Imperiului Roman și întărește legătura genealogică prezentată anterior.

Povestirea despre Babilon și *Povestirea despre cnejii de Vladimir* oferă un cadru complet al transferului de putere între imperiile universale din perspectivă politică. Din perspectiva stilului, ele se aseamănă mai mult cronicilor, iar legătura cu puterea religioasă este prezentă doar în măsura în care ele au o sursă comună, iar reprezentanții Bisericii folosesc regaliile pentru a-i încorona pe împărat sau cneaz.

Un al treilea text din aceeași perioadă completează ideologic *translatio imperii* către Rusia, prin dimensiunea ecleziastică. *Povestirea despre mitra albă din Novgorod* urmărește consolidarea statutului Bisericii din Novgorod, ulterior extinsă asupra întregii Biserici Ruse. Mitra ar fi fost un dar al împăratului Constantin cel

¹ „...Рюрика, суца от рода римъскаго Августа царя” (*Ibidem*, p. 175).

² *Ibidem*, p. 174.

Mare către Papa Silvestru, dar din cauza păcatelor Romei a ajuns la patriarhul Constantinopolului. Patriarhului Filofei i s-au arătat Papa Silvestru și împăratul Constantin care i-au profețit căderea viitoare a orașului sub musulmani din cauza păcatelor oamenilor, iar apoi i-au cerut să trimită mitra arhiepiscopului din Novgorod, după voia lui Hristos. Arhiepiscopul Vasile este anunțat de un înger de primirea mitrei, iar a doua zi, cand trimisul patriarhului ajunge la Novgorod, primește mitra în prezența slavei divine¹.

Autorul *Povestiri despre mitra albă* nu este cunoscut cu exactitate, dar un posibil autor este Dmitri Gherasimov, traducător și diplomat din Novgorod². Transferul mitrei la Novgorod este doar unul dintre episoadele povestite de text, mai apar relatări ale vieții lui Constantin cel Mare și felul în care Papa nu a respectat mitra și s-a îndepărtat de adevărata credință³. Observăm că textul nu face referiri la puterea politică decât în raportul ei cu cea religioasă, invers decât în cazul povestirilor anterioare, unde puterea politică era în prim plan. Orașele pierd mitra din cauza decăderii religioase, nu a conducerii slabe, iar rolul textului este să consolideze statutul puterii religioase, și nu pe cel al puterii politice.

Chiar dacă autorul folosește mult din *Donația lui Constantin*, textul devine o opera originală prin partea care se referă la Novgorod, iar contextul în care este produsă este cel al polemicilor din interiorul Bisericii și al scrierilor anticatolice⁴. Odată cu moștenirea simbolului adevăratei credințe, mitra, Biserica Rusă putea pretinde și autonomia față de politic, pe care împăratul o acordase Papei Silvestru, și să o folosească drept argument în problema posesiunii pământului⁵. Trebuie menționat faptul că la momentul respectiv o figură marcantă a Novgorodului era arhiepiscopul Ghenadie, nu un conducător politic, iar acesta era în plin proces de îndepărtare a ereziei celor „asemenea evreilor”. Din acest motiv apare nevoia de a consolida statutul Bisericii mai degrabă decât pe cel politic.

¹ *Povesti' o Novgordskom belom klobuke*, <http://www.portal-slovo.ru/history/39514.php>, accesat 24.08.2015.

² N.N. Rozov, *Povesti' o Novgordskom belom klobuke kak pamiatnik obșcerusskoi publițistiki XV veka*, „Trudí Otdela Drevnerusskoi Literaturi”, vol. 9, Akademia Nauk SSSR, Moscova, 1953, p. 182.

³ *Ibidem.*, pp. 183-184.

⁴ *Ibidem.*, p. 199.

⁵ Joseph L. Wiczynski, *The Donation of Constantine in Medieval Russia*, „The Catholic Historical Review”, vol. 55, no. 2, Jul., 1969, p. 168.

Romanoslavica LI, nr.4

În cele din urmă, mitra va deveni un element al centralizării autorității politice și religioase. Macarie, fost arhiepiscop al Novgorodului, va aduce mitra la Moscova, iar sinodul din 1564 decide ca mitra să fie purtată de mitropolitul Moscovei, deoarece acesta este conducătorul întregii Biserici Ruse, inclusiv al arhiepiscopiei Novgorodului¹.

Povestirea despre mitra albă, deși mult mai restrânsă decât cea a regaliilor, oferă mult mai multe detalii cu privire la rolul rușilor în planul divin. Face o serie de profeții, printre care și cea a obținerii statutului de patriarhie, iar stilul în care este scrisă amintește de epistolele lui Filofei din Pskov:

Căci străvechea Romă a căzut din credința creștină din mândrie și prin propria voință, în noua Romă – în Constantinopol asupra musulmanilor de asemenea va distruge credința creștină. Și doar în a treia Romă, adică pe pământul rusesc, harul Sfântului Duh va străluci. Așa să știi, Filofei, că toate regatele creștine vor veni la sfârșitul lor și se vor aduna într-un singur regat rus, spre binele întregii ortodoxii. Căci în anii de demult, prin porunca țarului țării, Constantin, din acest oraș al conducerii, a fost dată coroana regală țarului rus. Această mitră albă va fi dată acum arhiepiscopului Marelui Novgorod, prin voința țarului ceresc, Hristos. Și după cât această coroană este binemeritată aceluia, pentru că ea este, în aceleși timp, și măsura arhierească a coroanei țarului și cea spirituală.²

Mitra devine un echivalent al coroanei Monomahilor pentru puterea religioasă. Felul în care este dezvoltată ideea celei de-a treia Rome în acest text este un argument în favoarea originii ecleziastice a ideologiei. Noua Romă este o urmare firească a procesului de *translatio* în cadrul imperului creștin. Ordinea mundană este stabilită de divin, dovadă intercesiunea îngerilor în transferul mitrei, iar Biserica este cea care păzește păstrarea ordinii. Mitra a trecut de la un oraș la altul nu pentru ca împăratul sau statul nu au îndeplinit voința lui Dumnezeu, ci pentru că nu mai era

¹ Boris Uspenski, *Țar' i patriarh. Harizma vlasti v Rossii (Vizantinskaia model' i ee russkoe pereomsmišlenie)*, Șkola „Iaziki russkoi kul'turî”, Moscova, 1997, p. 429.

² „Ибо древний Рим отпал от христианской веры по гордости и своевольству, в новом же Риме — в Константинограде, притеснением мусульманским христианская вера погибнет также. И только в третьем Риме, то есть на Русской земле, благодать святого духа воссияет. Так знай же, Филофей, что все христианские царства придут к своему концу и сойдутся в едином царстве русском на благо всего православия. Ибо в древние годы повелением земного царя Константина от этого царствующего града царский венец дан был русскому царю. Белый же этот клубок изволением небесного царя Христа ныне дан будет архиепископу Великому Новгороду. И насколько этот венец достойней того, потому что одновременно он есть и архангельской степени царский венец и духовной” (*Povesti o novgordskom belom kluboke, op. cit.*).

respectată adevărata credință. Astfel, noua Romă este o teorie în primul rând religioasă, și abia apoi politică, dar politică așa cum era înțeleasă în perioada medievală, o putere de aceeași origine cu cea ecleziastică.

Cele trei povestiri fac referire la evenimente și spații diferite, dar mesajul lor este același, Rusia este întruchiparea ultimului imperiu și păstrătoarea Ortodoxiei. În funcție de mesajul transmis, stilul textelor este diferit. Primele două, care fac referire la puterea politică, au un aspect de cronică, urmează o linie istorică, pe când *Povestirea despre mitra albă* are un ton profetic.

4. Simfonia dintre puteri în perioada lui Ivan cel Groaznic

Pe măsură ce statul rus devine mai puternic pe plan politic, pretențiile cnejilor de a se amesteca în problemele religioase cresc, de la numirea mitropoliților, până la dispute pe probleme de cult. Încercarea prelaților de a-și întări statutul în raport cu cel al puterii politice readuce în discuție conceptul bizantin de simfonie între puterea laică și cea religioasă.

Ritualul încoronării lui Ivan cel Groaznic din 1547, elaborat de către mitropolitul Macarie, ilustrează rolul celor două puteri și oferă un program ideatic al domniei care începe. Ceremonia prezintă relațiile ideale ce ar trebui să existe în societate, afirmă puterea și limitele puterii suveranului, și devine un model de urmat pentru societate. Încoronarea transformă moștenitorul tronului în alesul lui Dumnezeu¹. Devine momentul ideal pentru a marca modul în care puterile cu sursă comună, divină, ar trebui să acționeze în societate și să conlucreze pentru a atinge scopul pentru care Dumnezeu le-a oferit oamenilor. Ca parte a sistemului ideal de conducere, simfonia dintre politic și religios este exprimată de către mitropolitul Macarie prin discurs și la nivel vizual.

Ceremonia este, în primul rând, un act religios. Biserica, prin reprezentantul ei legitim, ridică moștenitorul tronului la nivelul simbolic de uns al lui Dumnezeu, prin investirea cu simbolurile originii divine a regalității și prin actul mirungerii. În acest moment, Biserica este cea care legitimează suveranul. Prin discursul său, Macarie subliniază originea divină a puterii țarului, dar și rolul acestuia de apărător

¹ Novikova, *op. cit.*, pp. 220-221.

al Bisericii¹. Se accentuează îndatoririle pe care țarul le are față de Biserică și Hristos, prin puterea Căruia a devenit conducător. Simfonia se subînțelege prin originea comună a puterilor și rolul lor de sprijin reciproc pentru conducerea supușilor. Dacă țarul nu ar respecta puterea religioasă, el ar încălca atribuțiile conferite în momentul încoronării. Totodată, pe lângă sensul ideatic, exprimarea simfoniei ar preveni amestecul puterii temporale în problemele religioase.

La nivel vizual, simfonia este reprezentată prin modul de prezentare a ceremoniei. Două tronuri sunt instalate în catedrală, unul pentru țar și unul pentru mitropolit. După încheierea ritualului propriu zis, în timpul cântărilor finale, țarul și mitropolitul stau pe tronurile lor². Iginia pe care o au înainte cei prezenți nu este doar una a consacrării noului țar, ci o reprezentare vizuală a celor două puteri.

Rolul țarului de apărător al Bisericii îi permite și o oarecare implicare în problemele interne ale acesteia. Un astfel de exemplu este documentul sinodului din 1551, *Stoglav*. Introducerea documentului îl prezintă pe Ivan, la acea dată în vârstă de douăzeci și unu de ani, ca inițiator al reformei religioase, pe lângă reforma administrativă. El adresează mitropolitului, pe care îl numește tatăl său, o serie de întrebări la care prelații urmau să găsească un răspuns în cadrul sinodului³. Corectitudinea problemelor ridicate de țar este confirmată faptul că el a fost inspirat de Hristos: „Iluminat de slava Duhului Sfânt s-a înflăcărat tare în interiorul său și o dorință arzătoare l-a mișcat nu doar să organizeze administrația țării, ci și să o îndrepte pe cea bisericească. Și a declarat solemn tatălui său, preasfințitul Macarie, mitropolit al întregii Rusii, și i-a poruncit să cheme curând sinodul servitorilor lui Dumnezeu”⁴.

Este greu de crezut că tânărul țar ar fi autorul acestei reforme, mai degrabă Macarie este cel care ridică problemele administrative. Însă modalitatea de a prezenta inițierea reformei religioase arată cum simfonia funcționa din ambele direcții. Alinierea puterilor consolidează statutul tânărului țar, care demonstrează astfel că se bucură de binecuvântarea divină, dar îi oferă și un cadru legal lui Macarie pentru a iniția schimbări în obiceiuri deja bine înrădăcinate ale clerului. *Stoglav*

¹ *PSRL*, vol. 15, partea 1, Sankt-Petersburg, 1904, p. 150.

² *Ibidem*, pp. 150-151.

³ *Stoglav*, Tipografia gubernskago pravlenia, Kazan, 1862, p. 18.

⁴ „Осияваемъ благодатию божественнаго Духа зело воспалися утробю и степлмыъ желаниемъ подвижеся. Не томко о устроении земскомъ но и о многоразличыхъ церковныхъ исправлении. и возвѣщаетъ отцу своему преосвященному Макарию митрополиту всеа Русии и соборъ божіихъ слугъ совокупити повелѣ въскоре.” (*Stoglav, op. cit.*, p. 24).

ilustrează o simfonie ideală, un țar care se ocupă de problemele mundane ale supușilor și, în același timp, supraveghează corectitudinea vieții religioase fără a încălca autoritatea Bisericii. El face doar sugestii care sunt primite cu bunăvoință de mitropolit și cler, datorită iluminării Duhului Sfânt asupra țarului. Este de remarcat și apelativul „tată”, folosit pentru a numi relația dintre țar și mitropolit. Ca reprezentant al Bisericii, Macarie poate fi văzut ca un părinte spiritual al suveranului, dar poate fi și o referire la rolul mitropolitului pe lângă tânărul țar orfan.

Împărțirea problemelor asupra cărora mitropolitul și țarul veghează pare să fie respectată la nivel declarativ și în cea de-a doua perioadă a domniei lui Ivan cel Groaznic. Antonio Possevino, trimis al Papei la curtea lui Ivan, consemnează modul în care decurge o discuție dintre el și țar pe tema diferențelor religioase dintre ortodocși și catolici. În timpul discuției, țarul își exprimă respectul pentru Biserică și conducătorul ei, dar și rolurile diferite ale celor două puteri: „I did not refer to the faith in the letters I sent to the Pope and I am not anxious to discuss it, for fear that I might touch upon matters that could give offense to you, Antonio, and because my duty is to attend to temporal affairs, for which I have received the blessing of my Metropolitan, not spiritual ones”¹.

Deși oficial cele două puteri funcționează separat, impresia pe care viața la curte i-o lasa trimisului papal este cu totul diferită:

He wishes to be considered High Priest as well as Emperor, and in the splendor of his attire, his courtiers, and his other appurtenances he rivals the Pope and surpasses other kings. He has borrowed these trappings from the Greek Patriarchs and Emperors and it could be said that he has transferred to his own person the honor that is proper to pay to God alone. When seated on his throne he wears a tiara stiff with pearls and precious stones, and keeps several others by him, changing them to emphasize his wealth, a practice he claims to have inherited from the Byzantine Emperors. In his left hand he carries a crook or staff with large crystal balls, like knobs, attached to it. He is dressed in long robes, such as the Popes are accustomed to wearing when they solemnly proceed to Mass, and he wears rings set with huge stones on all his fingers. There is an ikon of the Savior to his right, and one of the Virgin Mary above his throne. Both wear white cloaks

¹ Antonio Possevino, *The Moscovia of Antonio Possevino*, University Center for International Studies, University of Pittsburgh, 1977, p. 69.

Romanoslavica LI, nr.4

and standing as they do on each side of the Prince with wings attached to their shoulders they look like royal bodyguards¹.

Relatările lui Possevino creează un tablou bine conturat al reprezentării raportului dintre puteri spre sfârșitul domniei lui Ivan. Restricția implicării în problemele spirituale este încă asumată oficial și este recunoscut rolul autonom al Bisericii în stat. În fapt, Ivan, în virtutea calității de suveran ales de Dumnezeu, își permite să își aroge drepturi ce nu-i aparțin și să ofere o imagine simbolică a statutului său mai aproape de divin, decât de oameni. El recunoaște autoritatea mitropolitului în probleme spirituale, dar cu aceeași ușurință se portretizează drept răspunzător doar înaintea lui Dumnezeu, și nu înaintea unei altor reprezentanți pământești ai divinului.

Observăm că în spațiul rus nu este dezvoltată o expresie juridică a simfoniei dintre puteri, cum se întâmplă în Imperiul Bizantin. Ideea conlucrării și respectului reciproc al celor două puteri apare mai ales ca pretext pentru a limita amestecul suveranului în problemele Bisericii. Simfonia se manifestă ca un fapt concret, nu ca aspect juridic. Ea este prezentă în formule oficiale și redată la nivel vizual pentru întreaga societate. Este posibil ca societatea moscovită să nu fi simțit nevoia unei legiferări a simfoniei tocmai pentru că ideea a fost preluată odată cu acceptarea creștinismului și privită ca un fapt de la sine înțeles, spre deosebire de bizantinii care în secolul al VI-lea încă mai negociau relația dintre stat și noua religie oficială.

5. Concluzii

Consolidarea puterii politice în secolele al XV-lea și al XVI-lea aduce în discuție și raportul pe care îl are cu puterea religioasă. Pentru a putea marca pe plan ideologic schimbările produse, precum formarea viitorului stat rus în jurul cnezatului Moscovei sau obținerea independenței, sunt adaptate două concepte de origine bizantină care exprimă relațiile dintre microcosmosul uman și macrocosmosul divin.

Rolul statului în planul divin este exprimat prin traducerea conceptului de *translatio imperii* printr-o serie de povestiri care urmăresc firul profeției celor patru imperii și plasează Rusia la capătul acestui drum, ultimul stat înainte de a doua venire a lui Hristos. Povestirile devin cu atât mai interesante, cu cât originea lor nu pare a fi una direct legată de mediul ecleziastic. Prin stilul asemănător cronicilor

¹ *Ibidem*, pp. 47-48.

istorice, ele au rolul specific de a oferi puterii politice semnificațiile religioase necesare legitimării autorității și transferă aceste semnificații unor obiecte concrete, simboluri ale regalității deja cunoscute și folosite. Preocuparea pentru reflectarea întregului șir de transferuri ale puterii este demonstrată de referirile la întreaga profetie, iar autorii folosesc chiar și texte catolice, precum *Donația lui Constantin*, pentru a oferi imaginea completă a istoriei care își găsește punctul ultim în spațiul rus.

După stabilirea locului Rusiei în istoria universală, următorul pas este legat de relația dintre mitropolit și suveran, respectiv dintre Biserică și stat. Pentru a evita amestecul puterilor este folosit conceptul bizantin de simfonie, care delimitează prerogativele puterilor și exemplifică modul de conlucrare al lor. Din cauza modificărilor raportului de putere real, mai ales în cea de-a doua parte a domniei lui Ivan cel Groaznic, este dificil de analizat modul în care simfonia s-a manifestat concret în relațiile dintre țară și mitropolit. Simfonia ideală a fost exprimată în ceremonii și texte, cu un rol mai mult de exemplu, decât de reflectare a unei stări de fapt. Este folosită mai ales de Biserică, ca un argument împotriva amestecului țarului în probleme religioase și pentru a-i aminti de smerenia datorată lui Hristos, deci și reprezentantului Său, mitropolitul.

Ceea ce face preluarea acestor concepte diferită de alte împrumuturi bizantine este faptul că ele nu au fost preluate în mod intenționat ca parte a ideologiei moscovite. Până la aceste utilizări ruse, *translatio imperii* și simfonia erau parte componentă a teologiei politice folosită în întreaga Europă și nu mai erau percepute a fi specific bizantine.

Forma pe care o au cele două concepte în interpretarea lor rusă este modelată de mediul ortodox în care sunt dezvoltate. Ideea de simfonie a pătruns în acest spațiu cel mai probabil odată cu aducerea codurilor de legi ecleziastice la Kiev, după creștinare. În schimb, *translatio imperii* este legat mai mult de moștenirea romană, păgână chiar, în ciuda transformării acestei idei în contextul adoptării creștinismului. După cum am văzut, nevoia de a legitima construcția unei noi capitale produce necesitatea de a transfera simboluri concrete, obiecte care să facă legătura cu Roma originală. Într-o primă fază, Imperiul Roman este cel care se transferă, abia ulterior acest fapt deja întâmplat este explicat în cheie creștină, prin

Romanoslavica LI, nr.4

profeția celor patru imperii. Ca o viitoare temă de cercetare, ar fi interesant de văzut dacă în spațiul rus erau cunoscute aceste transferuri concrete de la Roma spre Constantinopol și dacă astfel de informații ar fi putut influența povestirile care leagă Moscova de moștenirea romană.

Bibliografie

Surse primare:

- Dmitrieva, Rufina Petrovna, *Skazanie o kniaz'iah Vladimirskih*, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moscova, Leningrad, 1955
- Possevino, Antonio, *The Moscovia of Antonio Possevino*, University Center for International Studies, University of Pittsburgh, 1977
- Povesti' o Novgordskom belom klobuke*, <http://www.portal-slovo.ru/history/39514.php>, accesat 24.08.2015
- PSRL*, vol. 15, partea 1, Sankt-Petersburg, 1904
- Skazanie o Vavilone*, Podgotovka teksta, perevod i komentarii N.F. Droblenkovi, <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=4973> accesat 26.06.2015
- Stoglav*, Tipografia gubernskago pravlenia, Kazan, 1862

Surse secundare:

- Bassett, Sarah, *The Urban Image of Late Antique Constantinople*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004
- Brenk, Beat, *Spolia from Constantine to Charlemagne: Aesthetics versus Ideology*, „Dumbarton Oaks Papers”, vol. 41, Studies on Art and Archeology in Honor of Ernst Kitzinger on His Seventy-Fifth Birthday, 1987
- LeGoff, Jacques, *La civilization de l'Occident médiéval*, Flammarion, Paris, 2008
- Grig, Lucy, și Kelly, Gavin, *Two Romes. Rome and Constantinople in Late Antiquity*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2012
- Leuștean, Lucian N., *The concept of symphonia in contemporary European Orthodoxy*, „International Journal for the Study of the Christian Church”, vol. 11, nr. 2-3, 2011
- McGuckin, John Anthony, *The Orthodox Church. An Introduction to its History, Doctrine, and Spiritual Culture*, Blackwell, Malden-Oxford, 2008
- Nicol, D.M., *Byzantine political thought*, în *The Cambridge History of Medieval Political Thought c.350-c.1450*, J.H. Burns (ed.), Cambridge University Press, Cambridge, 2007
- Rozov, N.N., *Povesti' o Novgordskom belom klobuke kak pamiatnik obščerusskoi publičestiki XV veka*, „Trudî Otdela Drevnerusskoi Literaturî”, vol. 9, Akademia Nauk SSSR, Moscova, 1953
- Runciman, Steven, *Teocrația bizantină*, Nemira, București, 2012
- Skripil', M.O., *Skazanie o Vavilone grade*, „Trudî Otdela Drevnerusskoi Literaturî”, vol. 9, Akademia Nauk SSSR, Moscova, 1953

Romanoslavica vol. LI, nr.4

- Toumanoff, Cyril, *Moscow the Third Rome Genesis and Significance of a Politico Religious Idea*, „Catholic Historical Review”, vol. 40, nr. 4, Jan., 1955
- Uspenski, Boris, *Țar' i patriarh. Harizma vlasti v Rossii (Vizantinskaia model' i ee russkoe pereomsmîlenie)*, Șkola „Iaziki russkoi kul'turî”, Moscova, 1997
- Vassiliadis, Petros „Orthodox Christianity”, In *God's Rule. The Politics of World Religions*, ed. J. Neusner. Washington, DC: Georgetown University Press, 2003
- Wieczynski, Joseph L., *The Donation of Constantine in Medieval Russia*, „The Catholic Historical Review”, vol. 55, no. 2, Jul., 1969